

راهبردهای مدیریت سیاسی - امنیتی پیامبر اکرم ﷺ

در مواجهه با یهودیان مدینه

کتاب ابراهیم کارگران / کارشناس ارشد مدیریت راهبردی فرهنگ دانشگاه باقرالعلوم

kargaran1365.1080@gmail.com

 orcid.org/0000-0002-3140-7677

H.qazikhani@isca.ac.ir

حسین قاضی‌خانی / استادیار گروه تاریخ پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۲ - پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۹

چکیده

یکی از مسائل پیش‌روی حکومت نبوی، تنظیم روابط سیاسی با یهودیان مدینه بود که به سبب پیمان‌شکنی، حکومت نبوی را به شکل‌های گوناگون در تنگنا قرار می‌دادند. هجرت پیامبر ﷺ به مدینه با امضای پیمان‌نامه صلح‌آمیز با یهودیان این شهر همراه بود. این پیمان‌نامه زندگی مسالمت‌آمیز مسلمانان و یهودیان را به دنبال داشت. اما یهودیان پس از چندی پیمان‌شکنی کردند و گفته‌های پیشین خود را انکار نمودند و به حمایت از مشرکان پرداختند. این امر در نهایت منجر به مواجهه پیامبر ﷺ با یهودیان و به کارگیری راهبردهای سیاسی - امنیتی در تقابل با آنان شد. این پژوهش با رویکردی تاریخی - تحلیلی و با استفاده از الگوی سوات (SWOT) به دنبال شناسایی، طبقه‌بندی و اولویت‌بندی راهبردهای مدیریت سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «صلح و زندگی مسالمت‌آمیز»، «عدالت‌محوری در حق یهود» و «جنگ و برخورد سخت» سه راهبرد اساسی پیامبر ﷺ بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: مدیریت راهبردی، پیامبر ﷺ، یهود، صلح، عدالت‌محوری، برخورد سخت.

با توجه به تصریح قرآن و بررسی‌های صورت گرفته در تاریخ حیات پیامبر اکرم ﷺ درمی‌یابیم یهودیان نقشی محوری در دشمنی علیه پیامبر ﷺ داشتند. اهمیت دوران حکومت پیامبر ﷺ و شیوه عملکرد آن حضرت در مواجهه با یهود، اقتضا می‌کند تا رفتارهای پیامبر اکرم ﷺ با آنان بررسی و تحلیل شود. یهودیان صدر اسلام ساکنان مؤثر حجاز و مدینه محسوب می‌شدند. آنان آیینی خاص داشتند؛ برخی از آنان حضرت محمد را پیامبر الهی و برخی دیگر نیز همچون عوام مردم، ایشان را مبلغ دینی جدید می‌شناختند.

بنا بر شواهد تاریخی، بسیاری از ایشان - در ظاهر - از ابتدا با پیامبر ﷺ دشمنی نداشتند. پیامبر ﷺ نیز بنا بر رسالتش (هدایت بشر) و اتمام حجت در قبال یهودیان، در برخورد با آنان از ابتدا رویکردی تهاجمی نداشتند تا از تبدیل شدن آنان به یک دشمن بالفعل (دشمنی و لجاجت در آینده) جلوگیری نمایند. ایشان در مواجهه با یهودیان بنا به مقتضیات آن دوران، روش‌هایی را در پیش گرفتند؛ از جمله: انعقاد پیمان‌نامه، تعیین جزیه، جنگ و صلح. این روش‌ها و تعاملات که در شرایط گوناگون صورت گرفت، نمایانگر رویکردهای مدیریتی پیامبر ﷺ است که با در کنار هم قرار دادن آن رفتارها و اقتضائات زمانه، می‌توان به راهبردهای پیامبر ﷺ دست یافت.

یهودیان با بدعهدی خود، زمینه مواجهه با پیامبر ﷺ را فراهم آوردند. آنان برای رسیدن به متاع دنیوی و مهم‌تر از آن، برای از دست ندادن مرجعیت علمی و دینی خود در حجاز، ابتدا با آن حضرت پیمان‌نامه امضا کردند که با ایشان دشمنی نکنند؛ اما طولی نکشید که پیمان‌شکنی آنان در حوزه‌های گوناگون منجر به مواجهه با پیامبر ﷺ گردید. در اینجا به کارشکنی‌های یهود در حوزه‌های فرهنگی - اجتماعی، سیاسی - امنیتی و اقتصادی اشاره‌ای کوتاه می‌شود تا علل رویارویی آنان با پیامبر ﷺ روشن گردد:

کارشکنی‌های یهود

یک. حوزه فرهنگی - اجتماعی

الف. شبهه‌افکنی یهود مدینه، در مسائل اعتقادی، مانند نسبت دادن فقر به خدا^۱، بازی گرفتن اصل دین^۲ و ایجاد تردید در مشرکان با ترجیح بت‌پرستی بر خداپرستی^۳؛
ب. تلاش برای ارتداد مسلمانان^۴، کفر به پیامبر ﷺ و تحریم افشای نشانه‌های نبوت^۵، تحریف تورات^۶، تلاش برای به انحراف کشیدن پیامبر ﷺ^۷ و توییخ نومسلمانان^۱؛

۱. آل عمران: ۱۸۱.

۲. رک: آل عمران: ۷۲؛ عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۵۳.

۳. رک: نساء: ۵۱؛ عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۲.

۴. آل عمران: ۶۹.

۵. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۴۷.

۶. همان، ص ۵۵۱.

۷. رک: مانند: ۴۹؛ عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۷.

ج. انکار، انحراف و دشمنی؛ مانند انکار نبوت،^۲ انکار قیامت،^۳ انحراف از توحید^۴ و دشمنی با جبرئیل امین.^۵

دو. حوزه سیاسی - امنیتی

جلوگیری از اتحاد و انسجام مسلمانان،^۶ جاسوسی علیه مسلمانان،^۷ تهدید امنیت مانند فتنه بنی قینقاع^۸ و پیمان شکنی و خیانت بنی قریظه در جریان جنگ احزاب.

سه. حوزه اقتصادی

عدم بازپرداخت اموال مسلمانان توسط یهود،^۹ ترغیب مسلمانان به بخل‌ورزی،^{۱۰} سخت‌گیری بر مسلمانان در طلب مال خود.^{۱۱}

لازم به ذکر است که نوع مواجهه پیامبر ﷺ با یهود دو نوع بود: یکی مواجهه مستقیم؛ مانند مواجهه نظامی با یهود بنی قینقاع، بنی نضیر، بنی قریظه و خیبر. دوم مواجهه غیرمستقیم؛ یعنی گاهی پیامبر ﷺ مستقیم با یهود درگیری نداشت، اما یهودیان نقش توطئه‌گری علیه پیامبر را به صورت غیرمستقیم ایفا می‌کردند؛ مانند نقش آنان در جنگ‌های بدر، اُحد و احزاب یا کارشکنی یهود در حوزه اقتصادی.

از آنجاکه در جهان امروز، یهود و صهیونیسم یهودی عهده‌دار طرح‌ریزی انواع فتنه‌ها و تحریم‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی علیه امت اسلامی است، حکومت‌های اسلامی می‌توانند با الگوگیری از سیره پیامبر ﷺ راهبرد خود را در مناسبات و تعاملات با یهودیان عصر حاضر تعیین نمایند. حال که نظام جمهوری اسلامی ایران بر مبنای دین اسلام پایه‌گذاری شده، آگاهی از شیوه مدیریت راهبردی حکومت پیامبر، در موفقیت نظام اسلامی ضرورت فراوانی دارد. بدین‌روی، شیوه‌های مواجهه پیامبر با یهودیان در حوزه سیاسی، الهام‌بخش تعیین نوع مواجهه جمهوری اسلامی با یهودیان عصر حاضر خواهد بود.

۱. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۵۷؛ علی بن احمد واحدی نیشابوری، اسباب النزول، ج ۱، ص ۶۶ ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۳، ص

۵۶-۵۷

۲. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۴

۳. عقیف عبدالفتاح طباره، اليهود فی القرآن، ص ۲۷.

۴. توبه: ۳۰ و ۳۱؛ مائده: ۱۸؛ عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۴.

۵. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۴۳.

۶. همان، ج ۱، ص ۵۵۵.

۷. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۵۸؛ ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۶۳؛ عقیف عبدالفتاح طباره، اليهود فی القرآن، ص ۳۲.

۸. احمدین یحیی بلاذری، انساب‌الاشراف، ج ۱، ص ۳۰۹.

۹. عقیف عبدالفتاح طباره، اليهود فی القرآن، ص ۲۸-۲۷.

۱۰. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۰.

۱۱. احمدین علی ابن حجر عسقلانی، الاصابة فی التمییز الصحابه، ج ۴، ص ۴۹.

این مقاله سعی دارد با محوریت آیات قرآن و روایات اسلامی، چرایی و چگونگی این مواجهه را دریابد و سپس با مراجعه به منابع تاریخی، تفسیری و روایی، جزئیات این مواجهه را استنباط کند. در نهایت، شاخص‌های مدیریت راهبردی در منابع مدیریتی را استخراج نماید تا بتوان با تطبیق رفتارهای پیامبر ﷺ به این شاخص‌ها دست یافت. تأکید قرآن کریم بر تعیین تکلیف یهودیان، یک مسئله مهم و مبتلابه امت اسلامی است که می‌توان «بیانیه مأموریت» پیامبر ﷺ در برخورد با یهود را از آن استنباط نمود. سپس با سنجش عوامل داخلی و خارجی، اعم از نقاط ضعف و قوت و همچنین تهدیدها و فرصت‌های حکومت نبوی در مواجهه با یهودیان و در ادامه، با بررسی سیره پیامبر ﷺ به اهداف بلندمدت و کوتاه‌مدت ایشان در مواجهه با یهود دست یافت و سرانجام، راهبرد پیامبر ﷺ را تحلیل نمود.

این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش است که روابط سیاسی حکومت نبوی و مسلمانان با یهود مدینه در سال‌های ابتدایی هجرت چگونه بوده است و پیامبر ﷺ در مواجهه با تهدیدات و مناسبات سیاسی با یهودیان، کدام راهبرد سیاسی - امنیتی را در پیش گرفتند؟

پیشینه بحث

بررسی‌ها نشان می‌دهد کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی مشابه عنوان و محتوای پژوهش حاضر وجود دارد، لیکن عمده این تحقیقات بر محور جنگ‌های پیامبر ﷺ با یهودیان تدوین شده و اقدامات و راهبردهای پیامبر ﷺ از زمان ورود به مدینه تا اخراج قبایل یهود به دقت بررسی و تبیین نشده است. وجه تمایز پژوهش حاضر با کتب و مقالات مذکور، در این است که نویسنده کوشیده پس از تحلیل و بررسی رفتارهای پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان، راهبردهای سیاسی - امنیتی ایشان را براساس الگوی «سوات» (SWOT) استخراج کند.

کتاب **پیامبر ﷺ و یهود حجاز**^۱ به موضوعاتی همچون روابط دوستانه و انعقاد پیمان‌ها و برخوردهای غیرنظامی یهود، روابط خصمانه آنان، شامل جنگ‌ها و سریه‌ها به‌گونه‌ای دقیق پرداخته است.

همچنین کتاب **رسول خدا و یهود**^۲ در دو مرحله، تحلیل گسترده‌ای از کینه‌توزی یهودیان و عوامل و انگیزه‌های آنها و جبهه‌گیری ایشان در قبال رسول خدا ﷺ صورت داده است. با وجود این، در هر دو اثر، از راهبردهای پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان سخنی به میان نیامده است.

کتاب **تحلیلی بر عملکرد پیامبر ﷺ در برابر یهود**^۱ در فصل آخر، به مراحل مواجهه پیامبر ﷺ با کارشکنی‌های یهود پرداخته؛ اما تفاوت آن با پژوهش حاضر در دسته‌بندی این مراحل در قالب راهبردهای فرهنگی - اجتماعی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهود است.

۱. مصطفی صادقی، پیامبر ﷺ و یهود حجاز.

۲. سیدجعفر عارف کشفی، رسول خدا و یهود.

در پایان نامه‌های مناسبات پیامبر ﷺ با یهودیان، از بعثت تا رحلت پیامبر ﷺ^۲ و پیامبر ﷺ و یهود از هجرت تا رحلت در قرآن و حدیث،^۳ نویسندگان بعد از معرفی یهود - به ترتیب - در فصولی جداگانه به روابط سیاسی پیامبر ﷺ با یهود، ستیز فرهنگی یهود با پیامبر ﷺ و روابط اقتصادی پیامبر ﷺ با یهود می‌پردازد. در واقع همان گونه که از عنوان پیداست، نویسندگان در صدد بیان مناسبات پیامبر ﷺ با یهودیان از بعثت و هجرت پیامبر ﷺ تا رحلت ایشان بوده‌اند. هر چند ذیل هر فصل، اقدامات حضرت بیان می‌شود، اما نمی‌توان به راهکار یا راهبردی از جانب پیامبر ﷺ در مناسبات سیاسی با یهود - آن گونه که در پژوهش حاضر بدان پرداخته می‌شود - دست یافت.

همچنین پایان نامه‌ای با عنوان *مواضع سیاسی پیامبر اکرم ﷺ با مسیحیان و یهودیان صدر اسلام*،^۴ - همان گونه که از عنوان آن برمی‌آید - به مواضع سیاسی پیامبر ﷺ با یهودیان، مانند اتخاذ سیاست همزیستی مسالمت‌آمیز و صلح با یهودیان مدینه پرداخته و به دیگر راهبردهای سیاسی - امنیتی مدنظر تحقیق حاضر براساس الگوی «سوات» اشاره‌ای نکرده است.

مقاله «راهبرد پیامبر اکرم ﷺ در برابر فتنه‌های یهودیان مدینه»^۵ دو نمونه از برخوردهای پیامبر ﷺ با یهودیان مدینه را بررسی می‌کند: یکی انعقاد قرارداد صلح میان آن حضرت و گروه‌های یهودی مدینه، و دیگری تلاش ایشان برای برقراری صلح با یهود خیبر پیش از جنگ با خیبریان. البته این تلاش به نتیجه نرسیده است. هدف نویسنده از نوشتن این مقاله، تبیین برخوردهای مسالمت‌آمیز میان پیامبر ﷺ و یهودیان بوده و اشاره‌ای به راهبردهای پیامبر ﷺ در برخورد با یهودیان نکرده است، برخلاف پژوهش حاضر که راهبرد صلح و زندگی مسالمت‌آمیز را یکی از راهبردهای اصلی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان براساس الگوی «سوات» معرفی می‌کند.

مقاله «مدارای پیامبر با مخالفان و دگراندیشان»^۶ نیز مانند مقاله «برخوردهای مسالمت‌آمیز پیامبر ﷺ با یهود» است، با این تفاوت که در این مقاله، بجز نحوه رفتار مداراگونه پیامبر ﷺ با یهود، از رفتار مسالمت‌آمیز پیامبر ﷺ با مسیحیان و مشرکان نیز به اختصار سخن به میان آمده است.

۱. علی جدیدیناب، تحلیلی بر عملکرد پیامبر ﷺ در برابر یهود.

۲. جان احمد بوستانی، مناسبات پیامبر ﷺ با یهودیان، از بعثت تا رحلت.

۳. فرشته عبودیت، پیامبر ﷺ و یهود از هجرت تا رحلت در قرآن و حدیث.

۴. ابراهیم رجبی، مواضع سیاسی پیامبر اکرم ﷺ با مسیحیان و یهودیان صدر اسلام.

۵. مصطفی صادقی، «برخوردهای مسالمت‌آمیز پیامبر ﷺ با یهود»، ص ۲۷-۲۸.

۶. احمد سعادت، «مدارای پیامبر با مخالفان و دگراندیشان»، ص ۱۵۹-۱۸۴.

مقاله «بررسی استراتژی پیامبر اعظم در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات»^۱، از حیث به کارگیری الگوی سوات همانند اثر پیش‌روست، اما از حیث محتوایی کاملاً با آن متفاوت است.

شبهات مقاله «راهبرد پیامبر ﷺ در برابر فتنه‌های یهودیان مدینه»^۲، با اثر پیش‌رو در ارائه راهبردهای پیامبر ﷺ در مواجهه یهودیان مدینه است؛ اما وجه تمایز پژوهش حاضر نسبت به سایر پژوهش‌های انجام‌شده در سنجش عوامل خارجی، اعم از تهدیدها و فرصت‌های حکومت نبوی در مواجهه با یهودیان، همچنین سنجش عوامل داخلی، اعم از نقاط ضعف و قوت حکومت نبوی در مواجهه با یهودیان و درنهایت ارائه راهبرد است.

وجه نوآوری این پژوهش در ترکیب مباحث مدیریت راهبردی، استفاده از الگوی «سوات»، و شناسایی، طبقه‌بندی و اولویت‌بندی راهبردهای سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان است که در هیچ‌کدام از پژوهش‌های فوق، چنین مشخصه‌ای وجود ندارد.

شیوه این پژوهش در دستیابی به روش پیامبر ﷺ شیوه‌ای پسینی است؛ به این معنا که پژوهش حاضر به دنبال تحلیل روش مدیریتی اجراشده توسط پیامبر ﷺ است تا از مجموعه رفتارها و واکنش‌های ایشان در برابر یهود، به راهبردهای سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان دست یابد.

تبیین مفاهیم کلیدی

«مدیریت استراتژیک» شامل دو کلمه «مدیریت» (Management) به معنای اداره کردن و گرداندن^۳ و «استراتژیک» (Strategic) به معنای سوق‌الجیشی و راهبردی است.^۴ «مدیریت استراتژیک» از لحاظ عملیاتی این‌گونه تعریف می‌شود: «هنر و علم تدوین، اجرا و ارزیابی تصمیمات وظیفه‌ای چندگانه که سازمان را قادر می‌سازد به هدف‌های بلندمدت خود دست یابد».^۵ «راهبرد» (استراتژی) نیز تصمیماتی است که برای فرد یا شکار فرصت‌های پیش‌رو به‌نحوی دگرگون‌کننده و تحول‌آفرین اتخاذ می‌شود.^۶

«برنامه‌ریزی استراتژیک» یکی از زیرمجموعه‌های مهم مدیریت استراتژیک است که به شکل‌های گوناگون و در قالب الگوهای متفاوت ارائه می‌شود که متداول‌ترین آن، الگوی «SWOT» نام دارد. این الگو شامل بررسی نقاط قوت (Strength)، نقاط ضعف (Weakness)، فرصت‌ها (Opportunity) و تهدیدها (Threat) است و عنوان آن از حروف ابتدای این چهار جزء گرفته شده است.

۱. حسین فخاری و ناصر برخوردار، بررسی استراتژی پیامبر اعظم در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات، ص ۵۱-۷۷.

۲. حبیب زمانی محجوب، راهبرد پیامبر ﷺ در برابر فتنه‌های یهودیان مدینه، ص ۳۹-۵۰.

۳. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۹۲۷، ذیل واژه «مدیریت».

۴. همان، ص ۱۱۲، ذیل واژه «استراتژیک».

۵. فرد آر دیوید، مدیریت استراتژیک، ص ۲۴.

۶. علیرضا علی‌احمدی و همکاران، نگرشی جامع بر مدیریت استراتژیک، ص ۳۳.

در الگوی «SWOT»، دو نوع بررسی صورت می‌گیرد:

یک. بررسی درونی که دربرگیرنده قوت‌ها و ضعف‌های داخلی سازمان است و امکان یک ارزیابی دقیق از منابع و محدودیت‌های سازمان را برای مدیریت فراهم می‌کند.

دو. کل‌نگری برنامه‌ریزی استراتژیک که ایجاب می‌کند به محیط بیرونی سازمان نیز توجه شود. از این‌رو، مدیریت پس از بررسی درونی به ارزیابی فرصت‌ها و تهدیدهای محیط بیرونی می‌پردازد. بررسی بیرونی مواردی همچون شرایط اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، موقعیت را برای مدیریت مشخص می‌سازد. هنر مدیریت استراتژیک در آن است که بتواند بهترین ترکیب را که حاصل این بررسی‌هاست، برای برنامه‌ریزی به‌دست آورد.^۱

در الگوی «SWOT» پس از فهرست کردن هر یک از عوامل داخلی و خارجی، از محل تلاقی هر یک از آنها، استراتژی‌های موردنظر حاصل می‌شود. بنابراین، همواره این ماتریس منجر به چهار دسته استراتژی ST، SO، WT، WO می‌گردد.^۲ جزئیات این روش تجزیه و تحلیل، در جدول (۱) ذکر شده است:

جدول ۱: تجزیه و تحلیل SWOT

عوامل داخلی	فهرست قوت‌ها (S)	فهرست ضعف‌ها (W)
عوامل خارجی	فهرست فرصت‌ها (O)	فهرست تهدیدها (T)
ناحیه ۱. راهبردهای تهاجمی یا گسترشی (SO): استفاده از فرصت‌ها با استفاده از نقاط قوت	ناحیه ۳. راهبردهای محافظه‌کارانه (WO): استفاده از فرصت‌های بالقوه نهفته برای جبران نقاط ضعف	
ناحیه ۲. راهبردهای متنوع یا رقابتی (ST): استفاده از نقاط قوت برای جلوگیری از تهدیدها	ناحیه ۴. راهبردهای تدافعی یا پیشگیرانه (WT): به حداقل رساندن زبان‌های ناشی از تهدیدها و نقاط ضعف	

طبق جدول مزبور، در حالت اول که سازمان از قوت‌های درونی برخوردار است و محیط بیرونی نیز فرصت‌هایی را در اختیار سازمان قرار داده، بهترین شرایط برای بهره‌برداری وجود دارد و سازمان می‌تواند از این موقعیت نهایت استفاده را به عمل آورد.

در حالت دوم که سازمان دارای ضعف‌هایی است، اما محیط آماده بهره‌برداری نیست، مدیریت باید با تغییر در نوع خدمت یا کالای خود، از محیط مساعد استفاده کند و بر ضعف‌های سازمان خود فائق آید. در حالت سوم که سازمان از قوت‌های کافی برخوردار است، اما محیط مساعد نیست، باید ترتیبی اتخاذ شود که تهدیدهای محیط به فرصت تبدیل شوند و زبانی را متوجه سازمان نسازند.

۱. سیدمهدی الوانی، مدیریت عمومی، ص ۶۱

۲. علیرضا علی‌احمدی و همکاران، نگرشی جامع بر مدیریت استراتژیک، ص ۲۴۸-۲۴۹.

در حالت چهارم که سازمان ضعف دارد و محیط نیز تهدیدآمیز است، سازمان باید از فعالیت کنونی صرف‌نظر کند و در پی آن باشد که با محصولی متفاوت، در بازار دیگر به کار خود ادامه دهد.^۱

در ادامه با استفاده از روش مزبور، با شناسایی و استخراج عوامل داخلی و خارجی (جدول ۳ و ۲) پیش‌روی حکومت نبوی و ارزیابی آنها (جدول ۴ و ۵)، راهبردهای سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهود بیان می‌شود:

جدول ۲: عوامل داخلی حکومت نبوی

قوت
۱. سازماندهی عالی و فرماندهی هوشمندانه سپاه اسلام، داشتن طرح و برنامه منظم برای دفاع و محاصره دشمن؛ مانند تعیین پرچمدار و فرمانده راست و چپ در غزوه احد؛
۲. جمع‌آوری اطلاعات کمی و کیفی از مکان افراد و تجهیزات دشمن؛ مانند ارسال تیم‌های گشتی قبل از درگیری؛
۳. نیروهای انسانی شجاع، کارآمد و اثربخش؛ مانند امام علی <small>علیه السلام</small> و کارآمدی ایشان در نبرد خندق، خبیر و بنی‌نضیر؛
۴. دارا بودن ویژگی‌های اخلاقی، از جمله گذشت، مدارا و عفو و اجرا در حق یهود؛
۵. اسوه بودن پیامبر ﷺ؛
۶. تمسک به آیات الهی؛
۷. مشروعیت و مقبولیت پیامبر ﷺ در میان مسلمان به‌عنوان خاتم پیامبران؛
۸. رعایت عدالت و انصاف در حق یهود در زمینه اجتماعی، اعتقادی و اقتصادی؛ مانند باقی ماندن بر دین خود یا ادامه کشاورزی و تبعید در زمان پیمان‌شکنی؛
۹. عزت نفس و استقلال (کمک نگرفتن از یهود در جنگ احد)؛
۱۰. تشکیل امت واحده با یهود مدینه با انعقاد پیمان‌نامه؛
۱۱. میانه‌روی در میان مسلمانان (تقسیم غنایم بین مهاجران در غزوه بنی‌نضیر و جلوگیری از شکل‌گیری شکاف طبقاتی)؛
۱۲. تقویت اقتصادی مسلمانان از طریق تفکیک بازار مسلمانان؛
۱۳. وضع قوانین رونق کار و تولید، از جمله حذف مالیات برای مهاجران؛
۱۴. کنترل و نظارت بر بازار مدینه؛
۱۵. در کنار هم قرار گرفتن مهاجر و انصار با ایجاد عقد مؤاخات؛
۱۶. احیای اراضی موات و عقد مزارعه و اقطاع به‌منظور رونق زراعت مدینه؛
۱۷. اقتدار پیامبر ﷺ در اجرای قوانین الهی؛
۱۸. پابندی پیامبر ﷺ به عهد و پیمان؛
۱۹. رابطه صمیمی و محبت‌آمیز با مسلمانان و دیگران؛
۲۰. ارائه سبک زندگی اسلامی فردی و اجتماعی؛
۲۱. رصد فعالیت‌های دشمن و پیش‌بینی خطرهای احتمالی در زمینه اقتصادی و نظامی؛
۲۲. مشورت و تصمیم‌گیری جمعی و استفاده از علوم و تجربه‌های ابتکاری دیگران؛ مانند مشورت در جنگ احزاب و پذیرفتن نظر سلمان فارسی برای حفر خندق؛
۲۳. نیروی کار مهاجر و مشغول به‌کارشدن آنان به صورت مزارعه در مزارع انصار؛
۲۴. توانمندی مسلمانان در سرودن شعارهای حماسی و ایجاد روحیه کار و جهاد در راه خداوند؛
۲۵. ایجاد روحیه در مسلمانان در هنگام نبرد با دعا کردن برای آنان؛
۲۶. تشویق به اشتغال در تولید؛
۲۷. مدیریت رحمانی پیامبر ﷺ.

ضعف

۱. وجود مسلمانان ساده‌اندیش و جهل باقی‌مانده از دوران عصر جاهلی و خطر اعتقادی و نظامی آنان؛
۲. وضعیت نامناسب مالی و روحی برخی از مهاجران در سال‌های نخست هجرت؛
۳. سست‌عصر بودن (نافرمانی) برخی نیروهای نظامی؛ مانند سرپیچی برخی از مسلمانان در جنگ احد؛
۴. نبود مکان اختصاصی برای داد و ستد مسلمانان؛
۵. اعتماد برخی از مسلمانان به یهود به‌عنوان دوست و ولی؛
۶. مقبولیت یهود نزد اعراب از حیث برتری در علم و موقعیت فرهنگی یهود.

جدول ۳: عوامل خارجی حکومت نبوی

فرصت

۱. ایجاد وحدت بین مسلمانان در سایه ایمان به خدا و پیامبر در مقابل یهود و امپراتوری ایران و روم؛
۲. تشکیل حکومت اسلامی در مقابل حکومت در سایه یهود؛
۳. ملت‌سازی با یهودیان مدینه از طریق انعقاد پیمان‌نامه؛
۴. تعامل و مذاکره با یهود برای اثبات منطقی و رأفت اسلامی؛
۵. درگیری با یهودیان؛ فرصتی مناسب برای اثبات نبوت و جاودانگی قرآن و دین اسلام در حوزه اعتقادی، اخلاقی و فقهی؛
۶. به‌کارگیری نهادها، نمادها و ابزارهای فرهنگی، از جمله مسجد، اذان و نماز جمعه به منظور هویت‌بخشی مسلمانان و عدم تقلید از ایرانیان، رومیان، عرب جاهلی و یهودیان؛
۷. فرصت بهبود اوضاع اقتصادی و تأمین برخی از منابع مالی حکومت، مسلمانان و شخص پیامبر ﷺ به‌واسطه غنایم به‌دست‌آمده از پیمان‌شکنی یهود؛
۸. همسایگی با امپراتوری قدرتمند ایران؛
۹. تمدن‌زایی (با استفاده از علمیت همسایه‌ها) اسلام در تعامل با ایران و روم؛
۱۰. انتقال قدرت اقتصادی مدینه از یهود به نفع مسلمانان؛
۱۱. اخذ جزیه؛ ابزاری برای کنترل یهود و از بین بردن خطر آنان؛
۱۲. انعقاد قراردادهای مالی و بازرگانی بین پیامبر ﷺ و مسلمانان در زمان صلح با یهود؛
۱۳. فرصت مقاومت‌سازی مسلمانان در جنگ اعتقادی یهود و خنثاسازی شبهات آنان؛
۱۴. گرایش برخی از بزرگان یهود به اسلام؛ مانند مخیربیق.

تهدید

۱. یهود؛ از سرسخت‌ترین دشمنان اسلام و پیامبر ﷺ؛
۲. راه‌اندازی جنگ اعتقادی (ستیز فرهنگی - تبلیغی) یهود علیه مسلمانان؛ مانند پرسش از رسول خدا ﷺ، پرسش‌های سه‌گانه، پرسش از رجم، انکار پس از انتظار، حمایت از مشرکان، تفرقه‌افکنی، تحریف، ایجاد تردید، تمسخر و فریب؛
۳. همکاری با مشرکان و منافقان و توطئه علیه پیامبر ﷺ و اسلام؛ مانند جنگ احزاب؛
۴. سلطه اقتصادی (کشاورزی، تجارت و صنعت؛ سه عامل قدرت اقتصاد) یهود در مدینه و ایجاد بحران اقتصادی علیه مسلمانان با توجه به در اختیار داشتن منابع مالی و مرغوب‌ترین اراضی زراعت یثرب؛

۵. وابستگی مالی مسلمانان تا نخستین سال‌های هجرت، از جمله امانت گرفتن ادوات و ابزار جنگی از یهود بنی قریظه به منظور حفر خندق در جنگ احزاب؛
۶. نبود مکانی خاص برای عبادت، تجمعات اجتماعی، سیاسی، آموزشی و مشورت در مقایسه با بیت‌المدراس یهود؛
۸. صفات و باورهای یهود؛ عامل عدم ثبات امنیت و آرامش اجتماعی در مدینه؛
۹. پیمان‌شکنی یهود؛
۱۰. تحریف متون دینی، از جمله متون تورات؛
۱۱. صرف وقت زیادی از پیامبر ﷺ برای درگیری و جنگ با یهود، مشرکان و منافقان؛
۱۲. ترویج فرهنگ یهود و اسرائیلیات توسط برخی شخصیت‌های یهود، مانند عبدالله بن سلام؛
۱۳. منافقان یهودی؛ یکی از گروه‌های مشکل‌ساز در مدینه؛
۱۴. بازخوانی اشعار جنگ‌های جاهلی و تحریک احساسات قبیله‌ای بین اوس و خزرج و همچنین یادآوری خاطرات جنگ‌های پیشین در نشست‌های گروهی یهود برای ایجاد تفرقه و اختلاف در مدینه.

تحلیل و ارزیابی عوامل داخلی و خارجی (IEFE)

هدف از استفاده از دو ماتریس ارزیابی عوامل داخلی و ارزیابی عوامل خارجی، تعیین موقعیت سازمان و تجویز راهبردهای کلان مناسب برای سازمان است. این عمل در مرحله اول از چارچوب تدوین راهبرد به‌مثابه دریافت اطلاعات ورودی انجام می‌گیرد و از خروجی این ماتریس‌ها در ماتریس SWOT در مرحله تحلیل و مقایسه راهبردها استفاده می‌گردد.

الف. تحلیل و ارزیابی عوامل داخلی (IFE)

این ماتریس ابزاری برای بررسی عوامل داخلی سازمان است. این ابزار برای جمع‌آوری اطلاعات درون‌سازمانی در فرایند برنامه‌ریزی راهبردی در سازمان‌های دولتی و خصوصی کاربرد فراوان دارد. پارادایم حاکم بر این ابزار جمع‌آوری اطلاعات، تجویزی است، گرچه برای پارادایم تلفیقی نیز قابلیت به‌کارگیری دارد.^۱ در این مرحله و مطابق جدول (۴)، عوامل داخلی پس از شناسایی ارزیابی می‌شود.

جدول ۴: نتایج تجزیه و تحلیل عوامل داخلی

امتیاز وزنی	امتیاز	وزن	عوامل داخلی	S C P A
۰.۴	۴	۰.۱	S1: قدرت تشکیل نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تمدنی و تأسیس نهادهای خاص توسط پیامبر ﷺ؛	
۰.۲	۴	۰.۰۵	S2: اقتدار درونی امت اسلامی؛	
۰.۴	۴	۰.۱	S3: قدرت نظامی-اطلاعاتی؛	
۰.۸	۴	۰.۲	S4: خلاقیت و پویایی در مدیریت و رهبری؛	
۰.۱	۲	۰.۰۵	S5: تقویت سطح علمی و فرهنگی مسلمانان؛	
۰.۸	۴	۰.۲	S6: ویژگی‌های خاص پیامبر ﷺ از جمله عصمت و تمسک به وحی؛	
۲.۵		۰.۶۵	جمع	

۰,۱	۲	۰,۰۵	W1: خطر اعتقادی و نظامی برخی مسلمانان ساده‌اندیش ناشی از جهل باقی‌مانده از دوران عصر جاهلی؛	۵۰ ۶۰
۰,۱۵	۳	۰,۰۵	W2: وضعیت نامناسب مالی و روحی مهاجران در سال‌های نخستین هجرت؛	
۰,۱۵	۲	۰,۰۵	W3: یهودزدگی برخی مسلمانان؛	
۰,۲	۴	۰,۰۵	W4: سست عنصربودن (نافرمانی) برخی نیروهای نظامی؛ مانند سرپیچی برخی مسلمانان در جنگ احد؛	
۰,۲	۴	۰,۰۵	W5: وجود منافقان در مدینه و هم‌پیمانی با یهود؛	
۰,۲	۴	۰,۰۵	W6: نبود مکانی خاص برای دادوستد مسلمانان؛	
۰,۱	۲	۰,۰۵	W7: بافت قبیله‌ای، دینی و اختلافات قومی میان اوس و خزرج.	
۱,۱		۰,۳۵	جمع	
۳,۶		۱	جمع عوامل داخلی	

جمع امتیاز وزنی در عوامل داخلی سازمان حداقل ۱ و حداکثر ۴ بوده و میانگین آنها ۲/۵ است. اگر نمره نهایی سازمان کمتر از ۲/۵ باشد؛ یعنی سازمان از نظر عوامل داخلی مجموعاً دچار ضعف است و اگر نمره نهایی بیش از ۲/۵ باشد بیانگر آن است که سازمان از نظر عوامل داخلی در مجموع، قوی است. بدین‌رو، در اینجا نیز نمره نهایی ۳/۶ بیانگر نقاط قوت بالای حکومت نبوی در مواجهه با یهودیان مدینه است؛ بدین معنا که حکومت نبوی این توانایی را دارد تا با استفاده از نقاط قوت خود و به‌کارگیری فرصت‌های پیش‌رو، راهبردهای مناسبی را به‌کار ببندد.

ب. تحلیل و ارزیابی عوامل خارجی (EFE)

این ماتریس ابزاری است که به سیاست‌گزاران اجازه می‌دهد تا عوامل محیطی اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، حقوقی، فناورانه وضعیت بازار و رقابت را در مقطع زمانی موردنظر ارزیابی کنند و برای سازمان‌های دولتی، خصوصی و عمومی در سطح شرکت و SBU قابلیت کاربرد دارد. پارادایم حاکم بر طراحی این ماتریس، عمدتاً تجویزی است و در رویکردهای گوناگون تجویزی به‌مثابه ابزاری برای جمع‌آوری اطلاعات محیط پیرامونی و محیط صنعت قابلیت کاربرد دارد.^۱ در این مرحله و مطابق جدول (۵)، عوامل خارجی پس از شناسایی ارزیابی می‌شود.

جدول ۵: نتایج تجزیه و تحلیل عوامل خارجی

امتیاز وزنی	امتیاز	وزن	عوامل خارجی	
۰,۱	۲	۰,۰۵	01: تاجربودن یهودیان؛ فرصتی تجاری برای فروش کالاهای مسلمانان به روم / شام؛	تجزیه و تحلیل
۰,۰۶	۳	۰,۰۲	02: فرصت خداپاوری و وحی‌باوری یهود در ترویج اسلام و مؤید پیامبر بودن؛ مانند اسلام آوردن مخیریق؛	
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	03: باسوادبودن یهودیان و مشرکان؛ فرصتی برای بالابردن سطح علمی مسلمانان؛	
۰,۸	۴	۰,۲	04: مناطق حاصلخیز (از جمله خبیر و فدک) به‌دست‌آمده از نقض پیمان یهودیان؛ فرصتی مناسب برای رونق اقتصادی مسلمانان؛	
۰,۸	۴	۰,۲	05: غنایم (خمس یا غیرخمس) به‌دست‌آمده از جنگ یا غیرجنگ با یهود؛ فرصتی مناسب برای ساماندهی مناسبات مالی مسلمانان؛	
۰,۱۵	۳	۰,۰۵	06: موقعیت جغرافیایی ویژه یترب؛ یعنی واقع‌شدن در امتداد شاهراه تجارت، مجاورت با دریا و همچنین وجود حرّه‌ها، نخلستان‌ها و چاه‌های فراوان.	
۱,۹۷		۰,۵۵		جمع
۰,۴	۴	۰,۱	T1: تهدیدهای اعتقادی، کلامی و عرفانی یهود؛	تهدیدها
۰,۴	۴	۰,۱	T2: تهدیدهای اقتصادی یهود؛	
۰,۴	۴	۰,۱	T3: تهدیدهای فرهنگی یهود؛	
۰,۲	۴	۰,۰۵	T4: عناد و خصوصیات درونی اخلاقی و شخصیتی یهودیان؛	
۰,۴	۴	۰,۱	T5: تهدیدهای نظامی - امنیتی و سیاسی یهود.	
۱,۷		۰,۴۵		جمع
۳,۷۷		۱		جمع عوامل خارجی

جمع امتیاز وزنی در عوامل خارجی سازمان حداقل ۱ و حداکثر ۴ بوده و امتیاز متوسط برای سازمان ۲/۵ است. امتیاز ۴ برای سازمان نشان‌دهنده واکنش عالی سازمان در استفاده از فرصت‌ها و به حداقل رساندن اثر تهدیدهاست. همچنین امتیاز ۱ نشان می‌دهد راهبردهای موزون سازمان در استفاده از فرصت‌ها و پرهیز از تهدیدها توانمند نبوده است. در اینجا نیز نمره نهایی ۳/۷۷ بیانگر استفاده حکومت نبوی از فرصت‌ها و به حداقل رساندن اثر تهدیدها در مواجهه با یهودیان مدینه است؛ بدین معنا که پیامبر ﷺ با استفاده از عوامل داخلی و خارجی توانستند خطر سیاسی و امنیتی یهودیان، از جمله فتنه‌انگیزی و ایجاد بحران در بین مسلمانان و به طور کلی، در جامعه مدینه را کاهش دهند و با راهبردهایی از جمله زندگی مسالمت‌آمیز، عدالت‌محوری در حق یهود و در نهایت، با راهبرد برخورد سخت، میزان خطر سیاسی و امنیتی یهود را برای حکومت نبوی به صورت قابل توجهی کاهش داده، جامعه مدینه را به مکانی امن برای زندگی مسلمانان تبدیل سازند.

راهبردهای سیاسی - امنیتی

در ادامه با توجه به بیان عوامل داخلی و خارجی و ارزیابی آنها راهبردهای سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهودیان ذکر می‌شود:

۱. راهبرد صلح و زندگی مسالمت‌آمیز

بر اساس تصریح خداوند در آیه ۱۰۷ سوره «انبیاء»، پیامبر ﷺ «رحمة للعالمین» بودند. بدین‌رو، ایشان همیشه به اصل «مدارا و صلح» با مخالفان پایبند بودند. ایشان در برخورد با یهودیان نیز تا آنجا که موجب گستاخ شدن آنان نمی‌شد، صلح را در حق ایشان اجرا می‌کردند. پیامبر ﷺ در مقابل نقض پیمان یهودیان برای دفاع از کبان اسلام و به سبب جلوگیری از فتنه‌ها و طغیانگری‌های یهودیان، مجبور به جنگ و درگیری با آنان می‌شدند، اما در صورت درخواست صلح از طرف یهود و ابراز پشیمانی، پیامبر ﷺ با برخی از آنان صلح و آنان را از مدینه تبعید می‌کردند؛ مانند بنی‌نضیر و بنی‌قینقاع که پیامبر ﷺ از جان آنان درگذشتند و تبعیدشان کردند.^۱

گاهی با برخی از آنان صلح می‌نمودند و زندگی مسالمت‌آمیز آنان را در کنار مسلمانان مهیا می‌ساختند. برای نمونه، در جنگ خیبر، بعد از آنکه یهودیان کار را تمام‌شده دیدند، نزد پیامبر ﷺ آمدند و گفتند: ای محمد، ما صاحبان نخلستان و آشنا به فنون خرماداری هستیم. پیامبر ﷺ با آنها قرار گذاشتند که به پرورش و کشاورزی نخل و زراعت‌های دیگر اقدام کنند و در عوض، سهمی از خرما و کشاورزی ببرند. پیامبر ﷺ فرمودند: من شما را در این سرزمین مستقر می‌سازم. آنها در تمام مدت عمر حضرت ختمی مرتبت و خلافت ابوبکر و اوایل خلافت عمر همان‌جا زندگی می‌کردند.^۲

براین‌اساس، پیامبر ﷺ با استفاده از «قدرت تشکیل نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تمدنی و تأسیس نهادهای خاص توسط پیامبر ﷺ»، «اقتدار درونی امت اسلامی»، «قدرت نظامی - اطلاعاتی»، «خلاقیت و پویایی در مدیریت و رهبری پیامبر ﷺ» برای استفاده حداکثری از فرصت «خداباوری و وحی‌باوری یهود در ترویج اسلام و مؤید پیامبر بودن، مانند اسلام آوردن مخیریق» با توجه به شرایط محیطی، با یهودیان صلح کردند تا علاوه بر نشان دادن رأفت اسلامی، تا حد ممکن آنان را به دین مبین اسلام جذب کنند. جزئیات انتخاب این راهبرد، در جدول (۶) ذکر شده است.

پیامبر ﷺ به‌عنوان رهبر جامعه اسلامی، می‌دانستند که در شرایط عادی و تا حد ممکن، نبود نزاع در اجتماع و وجود زندگی مسالمت‌آمیز بین افراد، برای جامعه ضروری است. براین‌اساس ایشان با بهره‌گیری از راهکار «ایجاد

۱. محمدبن عمر واقدی، مغازی؛ تاریخ جنگ‌های پیامبر ﷺ، ص ۱۲۷ و ۲۶۴.

۲. همان، ص ۵۲۷.

آرامش، امنیت و کنترل اجتماعی» هرگاه یهودیان نقض پیمان و گستاخی می‌کردند، به‌ناچار با آنها برخورد می‌کردند؛ اما در صورت پشیمانی آنان از رفتار خود، با آنان صلح می‌نمودند. این صلح براساس پیمان‌نامه مدینه و توافق طرفین، منجر به ترک مدینه، جزیه دادن و در امان حکومت اسلامی زیستن، ماندن در سرزمین خود و مشغول شدن به زراعت صورت می‌گرفت تا یهودیان نیز مانند دیگر افراد جامعه، زندگی مسالمت‌آمیزی داشته باشند. در ادامه، به برخی از مواردی که منجر به صلح یا انعقاد پیمان‌نامه شد اشاره می‌کنیم:

در جریان پیمان‌شکنی یهودیان بنی‌قینقاع، آنان با مصالحه جدیدی از دژهای خود خارج شدند و پس از رها کردن اسلحه و اموال خود، مدینه را ترک گفتند.^۱ پس از اخراج یهود بنی‌قینقاع و قتل کعب بن‌الاشرف یهودی، یهودیان بنی‌نضیر بیمناک شدند و بار دیگر با پیامبر ﷺ مصالحه‌ای امضا کردند.^۲ البته این مصالحه غیر از توافقی است که آنان با پیامبر داشتند و پس از تسلیم شدن در غزه بنی‌نضیر، مدینه را به سمت شام ترک کردند.

در لشکرکشی پیامبر ﷺ علیه خیبریان به سبب کانون فتنه‌بودن خیبر، بعد از آنکه یهودیان خیبر شکست را به چشم خویش دیدند، کنانه بن ربیع بن ابی‌الحقیق نزد پیامبر ﷺ رفت و درخواست صلح کرد تا خون مردان، زنان و فرزندان در حصار محفوظ بماند و یهودیان همراه با زن و فرزند خود از خیبر کوچ کنند. آنان حتی به پیامبر ﷺ این درخواست را هم دادند که ما صاحبان نخلستان و آشنا به فنون خرماداری هستیم. اجازه دهید در همین سرزمین بمانیم و محصول آن را بالمناصفه با شما تقسیم کنیم. پیامبر ﷺ هم با آنان موافقت کردند.^۳ با رسیدن خبر شکست یهودیان خیبر، یهودیان فدک نیز با پیامبر ﷺ مصالحه کردند.^۴ بعد از صلح یهودیان فدک نیز - به ترتیب - پیامبر ﷺ با یهودیان مناطق «وادئ القری»، «مقنا»، «تیماء»، «أذرح» و «جرباء» مصالحه کردند.

بنابراین، شیوه رفتاری پیامبر ﷺ با یهودیان به شکلی بود که ایشان علاوه بر مهیاساختن شرایط زندگی مسالمت‌آمیز برای آنان، با نشان دادن رأفت اسلامی، زمینه رویکرد آنان را به دین جدید فراهم می‌ساختند، به‌گونه‌ای که افرادی همچون مخیربیک که از عالمان یهودی بود، به دین اسلام گروید و در این راه نیز به شهادت رسید.^۵

۱. همان، ص ۱۲۷.

۲. علی احمدی میانجی، مکاتیب الرسول، ج ۱، ص ۲۶۱ و ۲۶۲.

۳. رک: محمدبن عمر واقدی، مغازی: تاریخ جنگ‌های پیامبر ﷺ، ص ۵۲۶-۵۲.

۴. همان، ص ۵۲۸-۵۲۹.

۵. همان، ص ۱۹۰.

جدول ۶: صلح و زندگی مسالمت‌آمیز

چرخه	راهبرد	نوع	نحوه دستیابی به راهبرد	علت انتخاب راهبرد	تاکتیک / تکنیک
سیاسی - امنیتی	صلح و زندگی مسالمت‌آمیز	گسترش / توسعه (SO)	استفاده از «قدرت» تشکیل نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تمدنی و تأسیس نهادهای خاص توسط پیامبر ﷺ، «اقتدار درونی امت اسلامی»، «خلاقیت و پویایی در مدیریت و رهبری پیامبر ﷺ» برای استفاده حداکثری از فرصت «خداپاوری و وحی‌باوری یهود» در ترویج اسلام.	براساس تصریح خداوند در آیه ۱۰۷ سوره «انبیاء»، پیامبر ﷺ «رحمة للعالمین» بودند. بدین‌رو، ایشان همیشه به اصل «مدارا و صلح» با مخالفان پایبند بودند. ایشان در برخورد با یهودیان نیز تا آنجا که موجب گستاخ شدن آنان نمی‌شد، صلح را در حق ایشان اجرا می‌کردند. پیامبر ﷺ در مقابل نقض پیمان یهودیان برای دفاع از کیان اسلام و به سبب جلوگیری از فتنه‌ها و طغیانگری‌های یهودیان، مجبور به جنگ و درگیری با آنان می‌شدند، اما در صورت درخواست صلح از طرف یهود و ابراز پشیمانی، پیامبر ﷺ با برخی از آنان صلح و آنان را از مدینه تبعید می‌کردند؛ مانند بنی‌نضیر و بنی‌قینقاع که پیامبر ﷺ از جان آنان درگذشتند و تبعیدشان کردند و نیز یهودیان خیبر که بعد شکست درخواست صلح کردند. ^۱ براین‌اساس، پیامبر ﷺ با استفاده از «قدرت تشکیل نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تمدنی و تأسیس نهادهای خاص توسط پیامبر ﷺ»، «اقتدار درونی امت اسلامی»، «قدرت نظامی - اطلاعاتی»، «خلاقیت و پویایی در مدیریت و رهبری» برای استفاده حداکثری از فرصت «خداپاوری و وحی‌باوری یهود در ترویج اسلام؛ مانند اسلام آوردن مخیریق» با لحاظ شرایط محیطی، با یهودیان صلح کردند تا علاوه بر رأفت اسلامی، تا حد ممکن آنان را به اسلام جذب و در صلح و آرامش زندگی کنند.	راهکار «یجاد آرامش، امنیت و کنترل اجتماعی»، انعقاد پیمان‌نامه مدینه، مصالحه با بنی‌قینقاع، مصالحه با یهودیان خیبر، صلح با یهودیان فدک، مصالحه با یهودیان مناطق «وادی القری»، «مقتا»، «تیماء»، «أذح» و «جرباء»

۲. راهبرد عدالت‌محوری

«عدالت» مطلق^۲ تعریف عدالت به اعطای حقوق است؛ زیرا حق امری ماقبل اجتماع است و قبل از وجود جامعه و ارتباطات بشری و در حالی که انسان به‌تنهایی زیست کند نیز متصور است.^۳ از نظر شهید مطهری، «عدالت» به معنای «برابری» و «برابری» به معنای «مساوات» به‌تنهایی اولاً، امکان‌پذیر نیست. ثانیاً، با عدالت بیگانه است و حتی خود به بی‌عدالتی ختم می‌شود. ثالثاً، برهم‌زننده اجتماع است.^۳ می‌توان گفت: تعریفی از «عدالت» مقبول و

۱. همان، ص ۵۲۷.

۲. مرتضی مطهری، یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۶ ص ۲۵۳.

۳. مرتضی مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، ج ۱، ص ۳۰، ۳۱، ۳۰.

جامع عدالت است که برابری و احقاق حقوق انسان‌های یک جامعه را با هم در نظر داشته باشد. بدین‌رو، چنین امری به تعبیر شهید مطهری، مفهوم «توازن و تعادل اجتماعی» را نیز دربر خواهد شد. در تعالیم اسلامی، اصل برابری برای همه افراد جامعه است و آنچه سبب برتری یک فرد بر سایر افراد می‌گردد، عواملی مانند تقوا، جهاد، علم و عمل صالح است.

سیره اجتماعی و سیاسی پیامبر اکرم ﷺ نشان می‌دهد که ایشان همواره بر رعایت عدالت در حق همه افراد جامعه، به‌ویژه در حق اقلیت‌ها و به دنبال آن داشتن زندگی مسالمت‌آمیز با آنان تأکید داشتند. پیامبر ﷺ، هم به‌عنوان مبلغ و مجری احکام اسلام و هم رهبر و حاکم جامعه اسلامی با استفاده از راهکار «ارزش‌گذاری بر رعایت حقوق اقلیت‌ها»، برقراری عدالت را در حوزه‌های گوناگون در حق یهودیان به‌مثابه اقلیت مذهبی، اما جزئی از جامعه مدینه اجرا ساختند؛ اجرای عدالتی که تا زمان پابندی یهودیان به «موادعه» موجب زندگی مسالمت‌آمیز یهودیان در کنار مسلمانان شد. جزئیات انتخاب این راهبرد، در جدول (۷) ذکر شده است.

جدول ۷: عدالت‌محوری در حق یهود

نوعه دست‌یابی به راهبرد	چگونگی	راهبرد	حوزه	تاکتیک / تکنیک
سیره اجتماعی و سیاسی پیامبر ﷺ نشان می‌دهد که ایشان به سبب دارا بودن ویژگی‌های خاص، از جمله رعایت عدالت در حق همه افراد جامعه، به‌ویژه در حق اقلیت‌ها، به دنبال زندگی مسالمت‌آمیز با آنان بودند. پیامبر ﷺ هم به‌عنوان مبلغ و مجری احکام و هم رهبر جامعه اسلامی، با استفاده از برقراری عدالت در حوزه‌های گوناگون در حق یهودیان، به‌عنوان جزئی از جامعه اسلامی از فرصت «خداباوری یهود در ترویج و پذیرش اسلام» استفاده کردند.	استفاده از «ویژگی‌های خاص پیامبر ﷺ» برای استفاده از فرصت «خداباوری یهود در ترویج و پذیرش اسلام»	گسترش / توسعه (SO)	عدالت‌محوری در حق یهود	راهکار «ارزش‌گذاری بر رعایت حقوق اقلیت‌ها»؛ برقراری عدالت در حوزه‌های گوناگون، از جمله حوزه سیاسی، اجتماعی، دین و فرهنگ، امنیت و قضا و اقتصاد.

در اینجا به برخی از حوزه‌های اجرای عدالت توسط پیامبر ﷺ در حق یهودیان اشاره می‌کنیم:

الف) عدالت سیاسی و اجتماعی

پیامبر اکرم ﷺ در قانون اساسی مدینه که میان مسلمانان، یهودیان و مشرکان منعقد شد، برابری و رعایت حقوق یهودیان به‌مثابه شهروند غیرمسلمان را به رسمیت شناخته، حقوق آنان را بر ذمه حکومت اسلامی دانستند. در یکی از بندهای این پیمان‌نامه تصریح شده است: «هر فردی از یهود از ما پیروی کند و اسلام بیاورد از کمک و یاری ما برخوردار خواهد بود و تفاوتی با مسلمانان نخواهد داشت»^۱.

سیره پیامبر ﷺ در نحوه رفتار با اقلیت‌ها نشان‌دهنده ادب و عدالت و کرامت در رفتار، به‌عنوان رهبر و حاکم دینی است، نقل شده است: روزی جنازه‌ای را از کنار پیامبر ﷺ عبور می‌دادند. ایشان به احترام آن به‌پاخواستند. اصحاب گفتند: جنازه فردی یهودی بود. حضرت به آنان فهماندند که از این موضوع مطلع‌اند و فرمودند: «ألیست نفساً؟» آیا جنازه انسانی نبود؟^۱

و هنگامی که پیامبر ﷺ با خیانت قبیله یهودی بنی‌نضیر مواجه شد اجازه خروجشان از مدینه را صادر کرد در حالی که مستحق مجازات سختی بودند؛ چرا که آنان با پیامبر ﷺ پیمان بسته بودند هرگز بر ضد ایشان و یارانش اقدامی نکنند و با دست و زبان ضرری به ایشان نرسانند... و اگر برخلاف پیمان خویش عمل کردند، پیامبر ﷺ در ریختن خون، ضبط اموال و اسیرکردن زنان و فرزندان آنان مختار است.^۲

ب) عدالت در عرصه دین و فرهنگ

به رسمیت شناختن دین و فرهنگ یهود یکی دیگر از مظاهر تجلی عدالت پیامبر ﷺ در حق یهودیان بود. ایشان برای دین یهودیان تحت حکومت اسلامی، محدودیت خاصی قائل نشدند، بلکه همان‌گونه که مسلمانان در مسجد مدینه نماز می‌خواندند، یهودیان نیز آزادانه در معابد خویش عبادت می‌کردند و هیچ مسلمانی حق تعرض به معابد آنان و اعتراض به حضور علنی آنان را در جامعه نداشت.

این تجلی عدالت در عرصه پذیرش حقوق اقلیت‌ها نسبت به مسیحیان هم رعایت می‌شد. آن زمان که مسیحیان نجران برای تحقیق و بررسی درباره دین اسلام خدمت پیامبر رسیدند، ایشان به مسیحیان اجازه دادند تا در مسجد مدینه عبادت کنند. در نتیجه، مسیحیان به سوی مشرق ایستادند و عبادت خویش را بجا آوردند.^۳

ج) عدالت در عرصه امنیت و قضا

حق امنیت و حق قضا یکی از حقوق مهمی است که اقلیت‌ها در هر جامعه‌ای باید از آن برخوردار باشند. این دو حق لازمه زندگی آنان در آن جامعه است. پیامبر اکرم ﷺ در پیمانی که با یهودیان و دیگر ساکنان مدینه بستند، تأکید کردند که «و ان یثرب حرام جوفها لأهل هذه الصحیفة»^۴ درون مدینه برای تعهدکنندگان این پیمان‌نامه حرم شمرده می‌شود. آنان در امنیت کامل بودند و هیچ‌کس حق تعرض به آنان نداشت.

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۲۷۳.

۲. ابوعبید قاسم بغدادی، کتاب الاموال، ص ۲۹۱-۲۹۷؛ جعفر مرتضی عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ج ۴، ص ۲۶۳.

۳. علی بن برهان‌الدین حلبی، السیرة الحلیبه، ص ۲۳۹.

۴. ابوعبید قاسم بغدادی، کتاب الاموال، ص ۲۹۱-۲۹۷.

همچنین پیامبر ﷺ به حقوق شهروندان اقلیت یهودی در عرصه قضا پایبند بودند. ایشان در دادگاه قضایی حق تساوی برای سایر افراد، از جمله یهود را رعایت می کردند. قرآن کریم در آیه ۴۲ سوره «مائده» خطاب به پیامبر ﷺ می فرماید: «وَإِنْ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»؛ و اگر میانشان داوری کردی به عدالت داوری کن؛ زیرا خدا عدالت پیشگان را دوست دارد.

برخی از مفسران نقل کرده اند که یهود مدینه برای ممانعت از اجرای حکم بر زناکاری که از اشراف بود، نزد پیامبر آمدند تا ایشان حکم دیگری صادر کنند، ولی ایشان همان حکم را تأیید کردند، درحالی که عالمان یهود می خواستند به علت اشراف زادگی مجرم، حکم الهی را تغییر دهند. پیامبر ﷺ آنان را نزد عالم ترین یهودی بردند و او را قسم دادند که حکم الهی را که در تورات آمده است، بیان کند. عالم یهودی نیز همان حکم پیامبر ﷺ را بیان کرد و سپس گفت: ما این حکم را درباره اشراف اجرا نمی کنیم و به همین علت، زنا بین اشراف ما زیاد شده است.^۱

د) عدالت در عرصه اقتصاد

حق مالکیت، عدم تعرض به مال، حفظ اموال، ارتباطات اقتصادی، حق کسب و پیشه و حق رفاه نسبی از جمله حقوق اقلیت های ساکن در یک جامعه است. یکی از نکاتی که پیامبر ﷺ در موقعیت های گوناگون از جمله هنگام درگیری و جنگ به آن اهمیت می دادند دست نیافتن نامشروع به اموال افراد بود. در تاریخ آمده است که در ماجرای جنگ خیبر، قبل از فتح قلعه، چوپان یهودیان خیبر مسلمان شد و گله گوسفندان را نزد پیامبر ﷺ آورد تا تسلیم ایشان کند. پیامبر ﷺ درحالی که همه سربازان ایشان گرسنه بودند، قبول نکردند و به چوپان تأکید نمودند که این گله گوسفند در دست تو امانت است و باید به صاحبش برگردانی.^۲

نقل شده است که یک یهودی چند دینار از پیامبر ﷺ طلبکار بود و آن را خواست. پیامبر فرمودند: «ای یهودی! اکنون پولی ندارم که به تو بدهم». یهودی گفت: «تا پولم را نگیرم، از تو جدا نخواهم شد». پیامبر فرمود: «پس در کنار تو می نشینم»؛ و در کنار او نشستند و نماز ظهر و عصر و مغرب و عشا و صبح فردا را در همان جا خواندند. اصحاب پیامبر آن یهودی را تهدید کردند و وعده پرداخت دادند. اما پیامبر ﷺ به آنان نگاه تندی کردند و فرمود: «می خواهید با او چه کنید؟» گفتند: ای رسول خدا! یک یهودی شما را حبس کند؟ پیامبر ﷺ فرمودند: «پروردگار بزرگ مرا مبعوث نکرده است که به

۱. عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۵۶۵.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۳۹.

کسی، حتی غیرمسلمان ظلم کنم». اوضاع بر همین منوال گذشت تا اینکه مرد یهودی ایمان آورد و گفت: «من اوصاف پیامبر آخرالزمان را در تورات خوانده بودم؛ خواستم ببینم که بر شما تطبیق می‌کند یا خیر؟» و ادامه داد که «همه اموال من در اختیار شماست».^۱

۳. راهبرد جنگ و برخورد سخت

آخرین راهبرد پیامبر ﷺ در مواجهه با یهود را می‌توان «برخورد سخت و جنگ» با آنان برشمرد، هرچند گاهی نیز پیامبر ﷺ بعد از به‌کار بستن این راهبرد، اگر طرف مقابل از رفتار خود پشیمان می‌شد و درخواست صلح، عفو و بخشش می‌کرد، ایشان می‌پذیرفتند.

پیامبر ﷺ در سال اول هجری با یهودیان پیمان‌نامه امضا کردند و آنان را با خود متحد ساختند، ولی پس از تغییر قبله و پیروزی پیامبر ﷺ در جنگ بدر، مخالفت‌های فرهنگی آنان با اسلام شروع شد و احبار و دانشمندان آنان، به‌ویژه حیی بن اخطب با سؤال‌های خود، تشکیک‌های بسیاری در عقاید مسلمانان ایجاد کردند تا آنان را از اسلام بازگردانند اما پیامبر ﷺ با اتکا به وحی پاسخ آنان را دادند.^۲

آن زمان هم که مخالفت‌های یهودیان بیشتر شد، پیامبر ﷺ درصد حل مسئله به شکل مسالمت‌آمیز برآمدند و در نامه‌ای حقانیت خود را که در تورات آمده بود، برایشان نگاشتند، اما این نامه کارساز نبود.^۳ جلوگیری از اتحاد و انسجام مسلمانان،^۴ جاسوسی علیه مسلمانان،^۵ تهدید امنیت (مانند فتنه بنی قینقاع)^۶ و پیمان‌شکنی و خیانت بنی قریظه در ماجرای جنگ احزاب از جمله علل برخورد سخت پیامبر ﷺ با یهودیان بود.

پیامبر ﷺ با استفاده از برخی نقاط قوت از جمله «قدرت تشکیل نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تمدنی و تأسیس نهادهای خاص»، «اقتدار درونی امت اسلامی»، «قدرت نظامی - اطلاعاتی» و «خلافت و پویایی در مدیریت و رهبری» توانستند تهدیدهای «کلامی و عرفانی»، «اقتصادی»، «فرهنگی» و «سیاسی - امنیتی» یهود را خنثا کنند. جزئیات انتخاب این راهبرد در جدول (۸) ذکر شده است.

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۶، ص ۲۱۶، ح ۵.

۲. عبدالملک بن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۵۳۸.

۳. همان، ص ۵۴۴.

۴. همان، ص ۵۵۵.

۵. همان، ص ۵۵۸؛ ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۶۳؛ عقیف عبدالفتاح طباره، اليهود فی القرآن، ص ۳۲.

۶. احمدین یحیی بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۳۰۹.

جدول ۸: صلح و جنگ و برخورد سخت

علت انتخاب راهبرد	نحوه دستیابی به راهبرد	منبع	راهبرد	بهره
<p>بعد از اجرای راه‌حل‌های مسالمت‌آمیز پیامبر ﷺ در قبال یهود، نقض پیمان مکرر یهودیان موجب شد تا پیامبر ﷺ براساس توافق فی‌مابین خود و یهود، با استفاده عوامل داخلی و خارجی (از جمله «اقتدار درونی امت اسلامی»، «قدرت نظامی - اطلاعاتی»، تهدیدهای سیاسی - امنیتی یهود) را با برخورد سخت و جنگ خنثا سازند.</p>	<p>استفاده از «اقتدار درونی امت اسلامی»، «قدرت نظامی - اطلاعاتی»، «خلافت و پویایی در مدیریت و رهبری پیامبر ﷺ» برای کنترل و خنثاسازی تهدیدهای «سیاسی - امنیتی» یهود</p>	<p>پیشگرایانه و هوشمندانه (ST)</p>	<p>صلح و جنگ و برخورد سخت</p>	<p>سیاسی - امنیتی</p>

نتیجه‌گیری

پیامبر ﷺ بعد از تشکیل حکومت اسلامی در مدینه با تهدیدهای سیاسی - امنیتی یهود مواجه شدند. ایشان در این شرایط می‌بایست برای رشد و گسترش نهال نوپای اسلام، راهبردهایی را در مواجهه سیاسی با یهود به کار گیرند تا علاوه بر رعایت همگانی بودن رسالت خود، دین اسلام را به استقلال برسانند. تحلیل رفتارهای پیامبر ﷺ در این مواجهه براساس الگوی «SWOT» بیانگر آن است که ایشان با بهره‌گیری از نقاط قوت موجود در حکومت اسلامی و همچنین با استفاده از فرصت‌ها و به حداقل رساندن اثر تهدیدها با اتخاذ راهبردهای گسترشی و هوشمندانه موفق بودند. در این پژوهش به سه راهبرد «صلح و زندگی مسالمت‌آمیز»، «عدالت‌محوری در حق یهود» و «جنگ و برخورد سخت» اشاره شد.

جدول ۹: نمای کلی راهبردهای سیاسی - امنیتی پیامبر ﷺ در مواجهه با یهود

تکنیک	تاکتیک	نوع راهبرد	راهبرد	حوزه راهبرد
-----	تاکتیک «یجاد آرامش، امنیت و کنترل اجتماعی»، انعقاد پیمان نامه مدینه، مصالحه با بنی قینقاع، مصالحه با یهودیان خیبر، صلح با یهودیان فدک، مصالحه با یهودیان مناطق «وادی القری»، «مقنا»، «تیماء»، «أرْح» و «جرباء»	گسترش / توسعه (SO)	صلح و زندگی مسالمت‌آمیز	سیاسی - امنیتی
تکنیک «ارزش‌گذاری بر رعایت حقوق اقلیت‌ها»: برقراری عدالت در حوزه‌های گوناگون؛ از جمله حوزه سیاسی، اجتماعی، دین و فرهنگ، امنیت و قضا و اقتصاد.	-----	گسترش / توسعه (SO)	عدالت‌محوری در حق یهود	
-----	-----	پیشگیرانه و هوشمندانه (ST)	صلح و جنگ و برخورد سخت	

منابع

- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، *الاصابة فی تمییز الصحابه*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- ابن هشام، عبدالملک بن، *السیرة النبویه*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلیبی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- احمدی میانجی، علی، *مکاتیب الرسول*، تهران، دارالحدیث، ۱۴۱۹ق.
- الوانی، سیدمهدی، *مدیریت عمومی*، چ پنجاه و یکم، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳.
- بغدای، ابوعبید قاسم، *کتاب الاموال*، تحقیق محمدخلیل هراس، قاهره، مکتبه کلیات الازهریه، ۱۳۸۸ق.
- بلاذری، احمد بن یحیی، *انساب الاشراف*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ق.
- بوستانی، جان احمد، *مناسبات پیامبر ﷺ با یهودیان، از بعثت تا رحلت*، پایان نامه کارشناسی ارشد، شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۳۸۳.
- جدیدبناب، علی، *تحلیلی بر عملکرد پیامبر ﷺ در برابر یهود*، چ پنجم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.
- حلبی، علی بن برهان الدین، *السیرة الحلبیه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- دیوید، فرد آ، *مدیریت استراتژیک*، ترجمه علی پارسیان، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۹۷.
- رجبی، ابراهیم، *مواضع سیاسی پیامبر اکرم ﷺ با مسیحیان و یهودیان صدر اسلام*، شهرد، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۳.
- زمانی محجوب، حبیب، «راهبرد پیامبر ﷺ در برابر فتنه های یهودیان مدینه»، ۱۳۹۳، *معرفت*، ش ۱۹۶، ص ۳۹-۵۰.
- سعادت، احمد، «مدارای پیامبر با مخالفان و دگراندیشان»، ۱۳۸۵، *طلوع*، سال پنجم، ش ۲۰، ص ۱۵۹-۱۸۴.
- صادقی، مصطفی، «برخوردهای مسالمت آمیز پیامبر ﷺ با یهود»، ۱۳۷۹، *تاریخ اسلام*، ش ۲، ص ۷-۲۷.
- ، *پیامبر ﷺ و یهود حجاز*، چ سوم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶.
- طباره، عقیف عبدالفتاح، *الیهود فی القرآن*، ط. السابعه، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۹م.
- عارف کشفی، سیدجعفر، *رسول خدا و یهود*، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۵.
- عاملی، جعفر مرتضی، *المصحیح من سیرة النبی الاعظم*، بیروت، دارالهادی، ۱۴۱۵ق.
- عبودیت، فرشته، *پیامبر ﷺ و یهود از هجرت تا رحلت در قرآن و حدیث*، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده اصول الدین، ۱۳۸۲.
- علی احمدی، علیرضا و همکاران، *نگرشی جامع بر مدیریت استراتژیک*، چ هشتم، تهران، تولید دانش، ۱۳۸۲.
- عمید، حسن، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، راه رشد، ۱۳۸۹.
- فخاری، حسین و ناصر برخوردار، «بررسی استراتژی پیامبر اعظم در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات»، ۱۳۹۲، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، سال چهارم، ش ۱۳، ص ۵۱-۷۷.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- مطهری، مرتضی، *اسلام و مقتضیات زمان*، تهران، صدرا، ۱۳۷۴.
- ، *یادداشت های استاد مطهری*، تهران، صدرا، ۱۳۸۱.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- واحدی نیشابوری، علی بن احمد، *اسباب النزول*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳.
- واقدی، محمد بن عمر، *مغازی، تاریخ جنگ های پیامبر ﷺ*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹.